

ITALIANIZMAT E ARBËRESHËVE TË ITALISË SIPAS FJALORIT TË KAMSIT NË PËRQASJE ME ITALIANIZMAT NË GJUHËN SHQIPE

ORJETA BAJA, MERITA HYSA
Universiteti "Luigj gurakuqi", Shkodër, SHQIPËRI
E mail: bajaorjeta@yahoo.com

AKTET IV, 4: 650 - 654, 2011

PERMBLEDHJE

Në këtë artikull vjen si objekt studimi shtresa e fjalëve të huazuara, nëpërmjet *Fjalorit arbërisht - shqip* të Kolë Kamsit, duke u ndalur posaçërisht tek fjalët italiane në leksikon e arbërishtes dhe duke i parë këto në rrafsh krahasimtar me italianizmat në gjuhën shqipe në përgjithësi. Takimi i të folmeve arbëreshe me italishten pas shpërnguljes nga Shqipëria, u bë në rrethana krejt të tjera, të cilat me kohë sollën edhe dygjuhësinë arbëresho-italiane, pastaj shumëkund edhe bjerrjen e plotë të gjuhës amtare, duke çuar kështu në përfundimin e një varieteti gjuhësor më vete. Vepra *Fjalor arbërisht-shqip* pasqyron gjerë këtë proces gërryerjeje gjuhësore që kishte marrë udhë në të folmet arbëreshe. Artikulli ndihmon për çuarjen përpara dhe thellimin e studimeve në fushën e gjuhëve në kontakt dhe me njohjen e rrethanave gjuhësore arbëreshe ndihmon historinë e gjuhës shqipe për të pasur një pasqyrë më të qartë rreth fazave të depërtimit të italianizmave në të folmet arbëreshe.

Fjalët çelës: arbërisht, dygjuhësi, italianizma, ndikim, variant (gjuhësor)

1. HYRJE

Brenda kufijve të një bashkësie shoqërore, vërehen grupe të ndryshme, qoftë nga përbërja gjuhësore, qoftë nga përkatësia etnike. I tillë është rasti i Italisë, që ka një trashëgimi të pasur gjuhësore e kulturore në këtë drejtim. Në fakt, në Itali gjenden dialekte e gjuhë minoritare të transplantuara prej kohësh në tërësinë e territorit. Disa janë prej shekujsh, si, p.sh.: helenofonët, gjermanofonët, sllavofonët, albanofonët a *arbëreshët*.

Kolë Kamsi, një nga ata dijetarë shqiptarë që u njoh qysh herët me botën arbëreshe të Italisë, i prekur nga ajo "mrekulli" e ruajtjes së gjuhës e traditave të moçme shqiptare në mjediset arbëreshe në Itali, vuri në fokus të veprimtarisë së vet shkencore mbledhjen e fjalëve, të frazeologjizmave e të folklorit arbëresh, duke dhënë kështu ndihmesën e tij në evidentimin sa më mirë të ruajtjes së shqipes në dhe të huaj. Duke hulumtuar dorëshkrimet dhe letërsinë arbëreshe të botuar e duke qëmtuar të folmet e

gjalla, Kamsi fiksoi forma fjalësh që atij i dukeshin të vlershme për t'ua vënë në dorë historianëve të gjuhës shqipe, si lëndë krahasuese për të hetuar etimologjinë apo fazat e hershme të strukturës fonetike e morfologjike të shqipes.

Qëkur ishte nxënës në Kolegjin Arbëresh të Shën-Mitër Koronës, ku pati për mësues edhe prof. dr. Aleksandër Xhuvani, djalosli i ri nga Shkodra, pati rastin të dëgjonte nga goja e arbëreshëve të Shën-Mitrit, Maqit të folurën e tyre të ëmbël. Kjo ishte një gjë shumë tërheqëse për cilindo shqiptar që ndeshej me arbëreshët më shumë se pesë shekuj pas shpërnguljes së tyre në Itali.

Ky njohës i mirë i kulturës shqiptare në përgjithësi, por edhe i asaj arbëreshe në veçanti, shkroi shumë vepra të një rëndësie të veçantë për kombin shqiptar. Por, vepra e tij kryesore, së cilës iu kushtua për një kohë të gjatë dhe, që mund të konsiderohet si një dëshmi e gjallë dhe e pakundërshtueshme e vlerës së arbërishtes, që ***Fjalori arbërisht-shqip***, të cilin, prof. Eqrem Çabej do ta cilësonte si *më të mirin në këtë lëmë*.

2. Fondi i fjalëve të *Fjalorit të Kamsit*

Në këtë *Fjalor* prej rreth 8600 fjalësh, autori u ka dhënë përparësi fjalëve dhe formave që i ka ndeshur në veprat e botuara të autorëve arbëreshë, si dhe të lëndës folklorike që kishte në dorë deri atëherë. Natyrisht, ka përfshirë aty edhe fjalë që i ka dëgjuar vetë në mjediset arbëreshe, duke pasqyruar një leksik të dokumentuar me saktësi:

Grafik 1

Kamsi ilustron fjalët me citate origjinale e të zgjedhura, pa shtuar asgjë nga vetja, duke e bërë, kështu, *Fjalorin*, një mjet pune të sigurt për të gjithë shqiptarët, në mënyrë të veçantë për nxënësit, që të lexojnë dhe kuptojnë më me lehtësi letërsinë e pasur arbëreshe, folklorin e shkrimet e shumta të autorëve arbëreshë, por edhe për studiuesit e komentuesit e letërsisë arbëreshe në shpjegimin e fjalëve që janë bërë thujtë të pakuptueshme për lexuesin bashkëkohor.

Themi 'fjalë të pakuptueshme', sepse, në këtë vepër, kemi të ruajtur jo vetëm thesarin e trashëguar me fjalë shqipe, por edhe shumë fjalë të huazuara e fjalë të reja të krijuara sidomos me rrugën e kalkimit (për ta shpëtuar arbërishten sa ishte e mundur nga huazimet e panevojshme e për t'i ruajtur origjinalitetin), interferimi dendurisht i të cilave ka çuar në përfitim e një varieteti gjuhësor më vete.

3. Huazimet arkaike në të folmet e arbëreshëve

Objekt studimi kemi marrë pikërisht shtresën e fjalëve të huazuara, nëpërmjet *Fjalorit arbërisht - shqip* të Kolë Kamsit, duke u ndalur posaçërisht

tek ndikimi i atyre italiane (meqë kanë numrin më të madh) në leksikon e arbërishtes.

Të gjitha gjuhët kanë fjalë të huaja në leksikon e tyre, por në shqip (arbërisht) ato janë të shumta, si rezultat kryesisht i pushtimeve të ndryshme për një periudhë të gjatë. Kujtojmë këtu që gjuha dhe kultura shqiptare kanë qenë nën ndikimin e atyre (gjuhës dhe kulturës) latine, greko-bizantine, sllave e turke, duke lënë kështu në shqip fjalë me origjinë nga këto gjuhë. Takimi i shqipes me latinishten dhe me gjuhët romane (neolatine) kishte nisur që shumë shekuj para se të ndodhte shpërngulja e arbëreshëve nga Shqipëria. Gjurmët e takimeve të shqipes, qoftë me latinishten ballkanike, qoftë me latinishten letrare e me gjuhët e tjera romane i shohim në një numër të mirë latinizmash e italianizmash në këtë fjalor, si p.sh.: *turp/tyrp* (lat. *turpis*), *urdhër* (lat. *ordo-ordine*). Kjo shtresë fjalësh duhet dalluar nga huazimet dhe ndikimet e mëvonshme.

4. Huazimet e reja në të folmet e arbëreshëve

Përveç ndikimeve gjuhësore të vendeve pushtuese, të cilat i mbartën me vete, arbëreshët, të ndodhur në mjedisin e huaj italian, për të përballuar jetesën në dhe të huaj, krahas përfshirjes në popullsinë e një vendi që kishte tjetër gjuhë, nuk mund të mos pësonin edhe ndikimin nga italishtja dhe dialektet e saj. Takimi i të folmeve arbëreshe me italishten pas shpërnguljes nga Shqipëria, u bë në rrethana krejt të tjera, të cilat me kohë sollën edhe dygjuhësinë arbëresho-italiane, pastaj shumëkund edhe bjerrjen e plotë të gjuhës amtare. Është me rëndësi të theksojmë se *rrallë gjen ndër arbëreshët e Italisë dygjuhësi të përsosur*. Deri relativisht vonë *arbërishtja ka mbajtur kurdoherë vendin e gjuhës së parë, ndërsa italishtja ka mbetur gjuhë e dytë*.

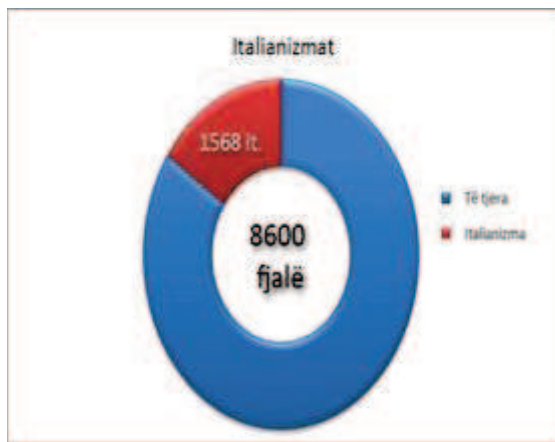
Vepra *Fjalor arbërisht-shqip* pasqyron gjerë këtë proces gërryerjeje gjuhësore që kishte marrë udhë në të folmet arbëreshe dhe që pasqyrohet edhe në leksikon e shkrimtarëve arbëreshë. Në *Fjalor* ka shumë pak ose aspak fjalë turke (meqë si rezultat i pushtimit osman, arbëreshët u larguan nga vendi i tyre), të cilat, ndërkaq janë të

dendura në shqip, porse ka aq shumë italianizma që janë bërë pjesë e fondit leksikor të arbërishtes së Italisë.

Prof. Kolë Kamsi, jo vetëm e konstatoi këtë dukuri, por edhe e hetoi mjaft gjerë atë, duke u bërë vend në fjalor, krahas fjalëve shqipe, edhe aq shumë fjalëve (emra, folje, mbiemra) të huazuara nga dialektet italiane në ligjërimet e folura arbëreshe, apo nga italishtja letrare në gjuhën e shkrimtarëve arbëreshë: Në të vërtetë, kur ndodh të takohen një shqiptar dhe një arbëresh, pjesa e pakuptueshme *për arbëreshët* janë pikërisht fjalët turke dhe sllave që kanë depërtuar në shqip pas mërgimit arbëresh. Nga ana tjetër, *për shqiptarin* është e pakuptueshme ajo pjesë e fjalëve arbëreshe që kanë hyrë me kohë nga kalabrishtja e siçilishtja dhe që, duke u shtuar gjithnjë, e bëjnë përherë e më të vështirë të kuptuarit e ndërsjellë shqiptaro-arbëresh.

5. Vëllimi i huazimeve italiane në të folmet e arbëreshëve

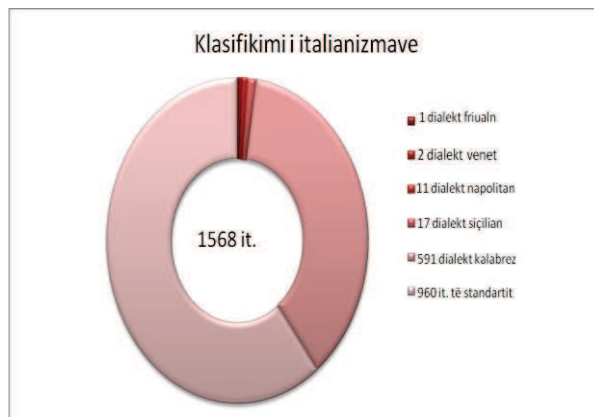
Nga rreth 8600 lema që përmban leksiku i këtij fjalori, rezultojnë se 1568 prej tyre janë huazime italiane, pra afro 20 % e leksikut të arbërishtes:

Grafik 2

Huazimet italiane që gjenden në këtë *Fjalor*, studiuesi Kamsi i ka ndarë në dialektet përkatëse: friulan, napolitan, siçilian, venet, kalabrez; të gjithë këto dialekte të lidhur ngushtë me njëri-tjetrin, por jo plotësisht të kuptueshëm reciprokisht.

Ndër to (1568 it.), 960 i përkasin gjuhës standard. E bëjmë këtë pohim duke iu referuar faktit se në *Fjalor* nuk i është shënuar krahas dialekti, siç ndodh me fjalët e tjera, por vetëm përcaktimi si italiane (*it.*); 591 i përkasin dialektit *kalabrez*; 31 i përkasin dialekteve: *friulan* (1), *napolitan* (11) (2 prej tyre kanë edhe përcaktime prejardhjeje të tjera): *sicilian* (17) (12 prej tyre kanë edhe përcaktime prejardhjeje të tjera), *venet* (2):

Grafik 3

Këtë fond huazimesh (italiane) mund ta grupojmë si më poshtë:

- (1) Italianizma të përbashkëta për shqipen dhe të folmet arbëreshe të Italisë
- (2) Italianizma që ndeshen vetëm në të folmet arbëreshe dhe që mungojnë në gjuhën e sotme shqipe

5.1. Italianizma të përbashkëta për shqipen dhe të folmet arbëreshe të Italisë

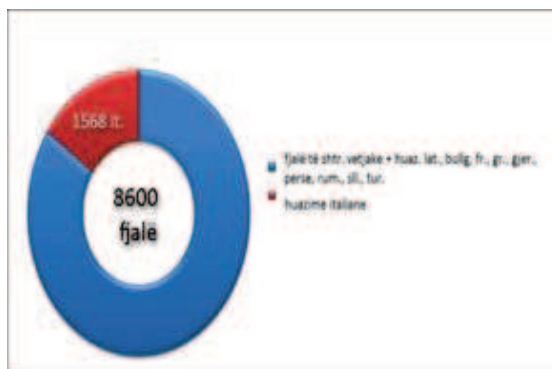
Të parat kishin hyrë në shqip **para se të niste shpërngulja e arbëreshëve** për në Itali e gjetkë. Këto huazime, zakonisht dallohen nga prania e të njëjtës trajtë fonetike, si në shqipen ashtu edhe në të folmet arbëreshe të Italisë. Të tilla janë, p.sh.: *forca*, *fund*, *grup*, *birrë*, *kundër*, *mars*, *pashkt* "pashkët", *qind* "njëqind", *sapun*, *sipar*, *spijun*, *qiparis*, *shall*, *shelq* "shelq", *engjëll*, *mik*, *parmendë*, *rërë* (geg. *ranë*), *bukë*, *qiell*, *këmbë* (geg. *kamb*), *qen*, *faqe*, *femër*, *festa*, *fik*, *vishkull* etj. Por, ka edhe shumë raste që italianizmat e të folmeve arbëreshe dallohen fonetikisht nga ato të shqipes së sotme. Për këtë arsye, siç vihet re në analizën e *Fjalorit*, një numër i madh i huazimeve, edhe pse rrjedhin nga e njëjta gjuhë

dhe si të tilla kanë të njëjtën rrënjë, dallohen në realizimin fonik të tyre, duke pasur në të folmet arbëreshe gjurmë më të dukshme të shqiptimit në dialektin italian prej nga janë marrë.

5.2. Italianizma që ndeshen vetëm në të folmet arbëreshe dhe që mungojnë në gjuhën e sotme shqipe

Të dytat kanë hyrë në të folmet e arbëreshëve të Italisë **pas shpërnguljes** së tyre, si p.sh.: *destinguir, difendir, dominar, fermar, furnonj e fërnonj, fraxhelar, kapir, arbur, arvur, cikonjë, cukar, animalj, alminu etj.*

Në periudhën menjëherë pas shpërnguljes, përmendim si më të fuqishëm ndikimin e leksikut të italishtes dialektore mbi të folmet arbëreshe të krahinave përkatëse, për arsyen e ditur se edhe situata gjuhësore italiane e kohës (që përkon me vendosjen e arbëreshëve në Itali të Jugut) karakterizohej nga përdorimi i gjerë i dialekteve, ndërsa gjuha e përbashkët italiane kishte vend më të kufizuar. Hyrja e tyre është bërë në masë e shkallë të ndryshme në të folme të ndryshme arbëreshe. Duke ndjekur këtë kategori huazimesh leksikore, mund të njohim njëkohësisht edhe bjerret e fjalëve shqipe që ekzistojnë më përpara.

Grafik 4

6. Shtresa vetjake e arbërishtes

Duke iu referuar gjithmonë përcaktimit që i bën vetë autori fjalëve në *Fjalor*, pasi mënjanojmë 1568 italianizmat, nga 8600 fjalët e përfshira në fjalor, pjesa tjetër prej 7032 fjalësh i përket shtresës vetjake të arbërishtes dhe shtresës së huazuar me prejardhje të ndryshme, si: latine,

bullgare, frënge, greke, gjermane, perse, rumune, sllave e turke, ku numri i këtyre të fundit (i huazimeve joitaliane) nuk është i konsiderueshëm:

Është e vërtetë që shqipja, apo në rastin konkret arbërishtja, ka pësuar ndikime nga gjuhët e huaja, sidomos në leksik, po është po kaq e vërtetë që ajo ka shfaqur aftësi për t'i asimiluar dhe ndryshuar sipas modelit të vet ato, duke treguar forcën dhe gjallërinë e saj. Këto huazime rrallë i ndeshim në formën e tyre të pastër; ato, zakonisht, janë përfshirë në sistemin fonetik e morfologjik të arbërishtes, duke iu shtruar një procesi të njohur "shqiptarizmi". Kështu, gjatë periudhës që vendi ynë, kultura jonë, gjuha jonë ishin nën influencën e kulturës e të gjuhës latine, greko-bizantine, sllave e turke, gjuha shqipe ka ruajtur originalitetin e saj si gjuhë indoevropiane me strukturë fonetike, gramatikore e leksikore të veçantë, duke vazhduar si e tillë edhe pas shpërnguljes së shqiptarëve në Itali, me ndikimin italian. Natyrisht, një proces i tillë, në të folme të ngulimeve të ndryshme, nuk ka qenë kudo i njëjtë: diku ai ka qenë më i thellë dhe më i shtrirë, diku më i lehtë, gjë që ka arsyet e veta gjuhësore e jashtëgjuhësore.

Mund të themi se leksiku i arbërishtes, parë nëpërmjet këtij fjalori, sado që i ndikuar nga italianizmat, prapëseprapë ka ruajtur një pasuri të vyer fjalësh të njëjta me ato të mbarë shqipes ose së paku me ato të ndonjë të folmeje, kryesisht jugore, të saj. Megjithatë, gjuha shqipe që flasin arbëreshët e Italisë paraqitet si një varietet më vete, që nuk është plotësisht i njëjtë me asnjërin dialekt të shqipes në trojet kompakte ballkanike, prandaj edhe ndonjë studiues ka dashur ta quajë atë si dialekt të tretë të shqipes. Sipas studiuesit Gjovalin Shkurtaç, *po të vështrojmë elementet strukturore dhe fonetike themelore të ligjërimeve arbëreshe, rezulton se ato i përkasin toskërishtes jugore, duke u përthtur më fort me disa dukuri konservative të çamërishtes e të labërishtes, po edhe me gjuhën e autorëve të vjetër gegë; nga ana tjetër, - pohon Shkurtaç -, ato ligjërime paraqesin edhe dukuri e tipare të reja (inovative) (sidomos në fushën e leksikut), që përcaktohen e kushtëzohen nga*

takimi i ngushtë gjuhësor që kanë pasur për caq shekuj me italishten, qysh prej shek. XV – XVI e këtej (Shkurta, 2006: 17).

7. PËRFUNDIM

Ngulimet arbëreshe paraqesin sot një diasporë historike të moçme e disashekullore, të përhapur nëpër gjithë Italinë Jugore e në Siçili, që natyrisht, është e përfshirë, tashmë, ligjërisht e "in tutto e per tutto" në jetën e në konfiguracionin e Italisë, si shtetas italianë, por që, megjithëkëtë, arbëreshët nuk jepen kurrë: ata duan të flasin e të këndojnë shqip, të dallohen në mjedisin italian se janë pikërisht të tillë. Ata janë, pra, qytetarë italianë, me origjinë dhe gjuhë të ndryshme prej shtetasve të tjerë të vendeve ku ndodhen, ndonëse edhe italishten e kanë mësuar dhe e kanë pothuajse kudo në përdorim, kurse shqipen, në variantin e tyre dialektor tradicional e me shumë dukuri ruajtëse (konservative) e kanë pasur dhe vijojnë ta kenë kurdoherë si gjuhë të "zembrës".

Diaspora arbëreshe në Itali, edhe pas caq shekujsh qëkur është ndarë nga mëmëdheu, duke jetuar në kushtet e një pakice në të gjithë Jugun e Italisë, që nga Abruci e Pulia deri në Sicili, diti të gjente një pikë të fortë uniteti dhe përbashkimi pikërisht nëpërmjet punës dhe përpjekjeve të grupeve intelektuale të atjeshme, që vepronin e veprojnë në emër të amësisë së përbashkët etnike, kulturore dhe gjuhësore të kësaj diaspore.

Identiteti i Arbëreshëve u trashëguar për shekuj me radhë në mënyrë të mahnitshme, në kushte shumë të vështira, kur mungonin edhe mjetet mbështetëse të çdo lloji. Ndjenja që u diktonte përkatësinë në një kulturë të veçantë ka qenë e përgjithshme dhe e trashëguar me zili. Identiteti i Arbëreshëve në nivelin popullor u shfaq nëpër shekuj me një larmi dukurish, ndër të cilat shkëputëm *gjuhën*: gjuha, edhe sot e folur në shumicën e komuniteteve me origjinë arbëreshe,

të formuara në Italinë jugore pas vdekjes së Gj. K. Skënderbeut, përfaqëson një dukuri shumë të fortë që prek si ata që e flasin ashtu edhe dëgjuesit, italianët, që i kanë pritur arbëreshët si mysafirë. Procesi i asimilimit ka ndjekur ligjet e veta, por Arbëreshët i bënë ballë me një qëndrim dinjitoz dhe të fortë duke u prirë gjithmonë nga fuqia e identitetit të tyre.

Megjithatë, realiteti arbëresh sot, po tregon se situata gjuhësore atje po ndryshon: Shqipja e arbëreshëve të Italisë po merr karakteristikat e gjuhës vartëse në një situatë diglosie. Kështu, elementi gjuhësor arbëresh po dobësohet duke i lënë vend më tepër elementit italian, si rezultat i kalimit më lehtë tashmë për ta në gjuhën italiane, sidomos nga të rinjtë, duke çuar në përfundimin e një varieteti gjuhësor ndryshe prej atij të viteve 1960, kohë në të cilën përfundoi së realizuari *Fjalori arbërisht - shqip* i autorit Kolë Kamsi, leksikut të të cilit iu referuam në këtë artikull.

Në këtë vështrim, arbërishtja e shqiptarëve të Italisë përbën një varietet gjuhësor më vete, gjeografik e historik njëherësh, me tipare dalluese e në ndryshim të vazhdueshëm si rezultat i faktorit *kohë*.

BIBLIOGRAFI

- ASCOLI, I. G. (1961), *Colonie straniere in Italia. Frammenti albanesi: Studi critici*, I, Milano.
- ÇABEJ, Eqrem (1960), *Hyrje në historinë e gjuhës shqipe*, Tiranë.
- KAMSI, Kolë (2000), *Fjalor arbërisht - shqip*, Shkodër.
- SHKURTAJ, Gjovalin (1984), *Shpirti i arbit rron*, Tiranë.
- SHKURTAJ, Gjovalin (2006), *Ligjërimet arbëreshe*, Tiranë.
- TITONE, R. (1972), *Bilinguismo precoce e educazione bilingue*, Armando Editore, Roma.